

מבוא ותמצית

השימוש שעשתה ישראל בכוח האווירי שלה לאורך שבעה עשורים עמוסי אתגרים ופעילויות, משקף בדרך כלל חשיבה יצירתית, קבלת החלטות נועזת ויכולת ביצוע מרשימה ומדויקת. לאורך התקופה הפך חיל האוויר מגוף קטן ודל במטוסים ובטייסים, שהייתה ספקנות רבה בנוגע ליכולתיו ולחשיבותו, למרכיב מרכזי מאוד בעוצמה הצבאית הכוללת של ישראל. שורה של שינויים והתפתחויות הובילו לכך שמאז שנות ה-90 מעניקה הצמרת המדינית והצבאית של ישראל עדיפות ברורה לשימוש בכוח האווירי במבצעים ובמלחמות על פני שימוש בכוחות היבשה. מלחמת לבנון השנייה בשנת 2006 ביטאה באופן הברור ביותר את העדיפות הזאת, והאכזבה מן האופן שבו התנהלה ומתוצאותיה הובילה לוויכוח סוער, שעודנו מתקיים, על תפיסת הלחימה הכוללת של ישראל ועל מקומו של הכוח האווירי במסגרתה. עם זאת, גם בשנים שאחריה ניכרת בבירור העדיפות להפעלת הכוח האווירי ולבניין כוחו של חיל האוויר.

עניינו של ספר זה הוא הן בשימוש שעשתה ישראל בכוח האווירי שלה לאורך השנים והן בשינוי שחל במקומו בתפיסת המלחמה הישראלית הכוללת. שינוי זה משתקף באופן ברור ב'תפיסת ההפעלה לניצחון' שמקדם מאז שנת 2019 הרמטכ"ל אביב כוכבי, ולפיה אמור חיל האוויר לעמוד במרכז 'המהלומה הרב-ממדית' שהיא מרכיב עיקרי במאמץ להכרעה הצבאית ולניצחון במלחמה (לצד 'התמרון הרב-ממדי' ו'ההגנה הרב-ממדית'). במאמר שפרסם מפקד חיל האוויר עמיקם נורקין (2020) הוא תיאר בהרחבה צורת לחימה המבוססת על 'רצף מהלומות' (עמ' 231) שתכליתן העיקרית היא להשיג 'פגיעה מהירה ומשמעותית ביכולות ובאפקטיביות הפעולה של האויב, על מנת לאלצו להסכים לסיום מהיר של הלחימה. זאת, באמצעות פגיעה מהירה ומפתיעה ביכולות מפתח' (עמ' 231). הרעיון לפי נורקין הוא "שלאחר כמה מהלומות, ישאף האויב לסיום הלחימה על מנת להימנע מספיגת נזק נוסף או עקב הבנתו שהוא אינו יכול להשיג את יעדיו ולממש את האסטרטגיה שגיבש" (עמ' 231). השגת פגיעה זו נשענת על היכולת "לייצר, לתכנן, לשלוט ולתקוף במדויק, היקף גבוה מאוד של מטרות (מאות רבות) בזמן קצר (דקות רבות)" (עמ' 234).

המאמר של נורקין ראוי לניתוח ביקורתי, אך חשיבותו היא בכך שהוא מספק תיאור של גישה שלמה ויציבה יחסית שהתפתחה בעשורים האחרונים והניחה את הבסיס התפיסתי לעדיפות הגלויה שניתנת בישראל להפעלת הכוח האווירי ולבניינו. לפי גישה זו הכוח האווירי נהפך למרכיב העיקרי של צורת לחימה האמורה להתנהל בעיקר באמצעות אש (מן האוויר) ומודיעין מדויק. גישה זו מנוגדת לתפיסה שרווחה בעשורים הראשונים לאחר הקמת מדינת ישראל וצה"ל, שלפיה הכוח האווירי הוא אכן גורם חיוני מאוד ומרכיב מרכזי בהרתעה הישראלית, אך תפקידו העיקרי במלחמה הוא להגן על שמי המדינה ולסייע למאמץ ההכרעה הצבאית שמובילים כוחות היבשה המתמרנים. הגישה שתיאר נורקין החלה להתפתח בחיל האוויר ובמטכ"ל בשנות ה-90 של המאה ה-20, הבשילה בעשור הראשון של המאה ה-21 וקיבלה ביטוי מעשי יותר בעשור האחרון. ההחלטות שקיבלו כל הממשלות מאז שנות ה-90 על הפעלת כוח צבאי במבצעים רחבי היקף שיקפו את יישומה של גישה זו.

בספר זה נידונות השאלות כיצד התפתחה גישה זו, מהן מקורותיה ומהן השלכותיה ועד כמה היא רלוונטית לאתגרים הנוכחיים והעתידיים של ישראל. המושג 'כוח אווירי' מורה בספר הן על מכלול האמצעים המשמשים

ללחימה בממד האווירי (מטוסי קרב, מטוסי תובלה, מסוקי סער וקרב, כלי טיס בלתי מאוישים, מערכות הגנה אווירית והגורמים המסייעים – מודיעין, שליטה, תחזוקה) והן על העוצמה שהם מפיקים ומפעילים. העדיפות הברורה כל כך שניתנת לכוח האווירי בעשורים האחרונים אינה תופעה ישראלית ייחודית, אך מבט השוואתי מלמד שהמקרה הישראלי הוא קיצוני במיוחד. הסיפור של חיל האוויר הישראלי הוא אפוא גם מקרה מבחן מרתק שיכול לספק תשתית מועילה לדיון הכללי יותר על מאפייניו, על יכולותיו ועל מגבלותיו של כוח אווירי. העדיפות לכוח האווירי בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל התפתחה בהדרגה לאורך השנים, והיא תוצאה של שינויים חברתיים ופוליטיים, של התפתחויות טכנולוגיות ושל תמורות במאפייני המלחמה ובאופי האויבים שעומדים מול ישראל. אבל את שורשיה אפשר לזהות כבר במעמד הייחודי שנתנו לחיל האוויר האבות המייסדים של תפיסת הביטחון הישראלית. הצמרת המדינית של ישראל זיהתה כבר בראשית הדרך את יכולותיו הייחודיות של הכוח האווירי ואת חשיבותו, התמידה בעדיפות שהעניקה לו והקצתה לבניינו משאבים רבים לאורך כל התקופה. בעזרת הדרג הצבאי הבכיר, ובעיקר בעזרת מפקדי חיל האוויר, היא גם ידעה לעשות בכוח האווירי שימוש יעיל בניסיון (בדרך כלל מוצלח) להתמודד עם בעיות אסטרטגיות, שחלקן היו עתירות סיכונים ומורכבות. הביטוי 'צבא זר אך ידידותי' מיוחס לרמטכ"ל רפאל איתן ומשקף את היחס המורכב של אנשי היבשה לחיל האוויר. ואכן הדרג הצבאי הבכיר גילה לעיתים ספקנות רבה בנוגע ליכולותיו של הכוח האווירי, אך גם הוא התגייס בדרך כלל לבניין כוחו, ראה בו מרכיב חשוב בסל היכולות הצבאיות וידע לעשות בו שימוש הן במלחמות והן במבצעים ייחודיים בין המלחמות.

הנטייה להפעיל את הכוח האווירי במבצעים שבין המלחמות היא אחד מן המאפיינים המובהקים ביותר העולים מן ההתבוננות במקרה הישראלי מאז שנות ה־60 (לאחר עשור של הימנעות מהפעלתו עקב החשש מהסלמה). נטייה זו באה לידי ביטוי בעשורים שאחר כך במשימות תקיפה ייחודיות, דוגמת תקיפת הכורים בעיראק (1981) ובסוריה (2007), במבצעי יירוט, שחלקם נועדו לעיצוב כללי משחק ולאיתותים מסוגים שונים, ובמבצעי חילוץ ארוכי טווח, דוגמת מבצע 'יונתן' (1976) והמבצעים להעלאת יהודי אתיופיה. הפעלת הכוח האווירי בדרך זו הניחה גם את הבסיס התפיסתי לשימוש האינטנסיבי בכוח האווירי במערכה שבין המלחמות המתנהלות מאז שנת 2013. לשימוש המוצלח בדרך כלל בכוח האווירי בין המלחמות הייתה גם השפעה רבה על השינוי במקומו של הכוח האווירי בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל.

למבנה הכוח הצבאי של ישראל ולפרקטיקה הייחודית שהתפתחה בעניינו של חיל האוויר היה תפקיד חשוב בעיצוב השימוש שעשתה ישראל בכוח האוויר שלה. המודל הישראלי מגדיר את כפיפותו של מפקד חיל האוויר לרמטכ"ל ולאסטרטגיה הצבאית הכוללת של צה"ל, אך גם מקנה לו עצמאות רבה, גישה ישירה לדרג המדיני והשפעה אישית גדולה. גורמים חשובים נוספים שעיצבו את השימוש בכוח האווירי היו התרבות המבצעית המקצועית שהתפתחה בחיל האוויר עצמו, ובעיקר – החיכוך האינטנסיבי השוטף עם האויב במבצעים ובמלחמות.

חוקרים אחדים עסקו בשאלת ההשפעה של הכוח האווירי על ההיסטוריה בהקשר הגלובלי (Boyne, 2003; Higham & Parillo, 2013). המקרה הישראלי ממחיש באופן הברור ביותר שחיל האוויר פועל ברמה הטקטית אבל ההשפעה שלו היא אסטרטגית. מלבד ההשפעה המוחשית במבצעים ובמלחמות, השימוש המצטבר שעשתה ישראל בכוח האווירי שלה השפיע במידה רבה על האופן שבו עוצבו תפיסות הלחימה של

אויביה, על האופן שבו נבנה הכוח הצבאי שלהם ועל נכונותם להפעיל את כוחם זה. השפעה זו מתבטאת בשני היבטים עיקריים: האחד הוא הדגש המתמשך שנתנו (ועדיין נותנים) אויביה של ישראל לתפיסות הגנתיות, להצטיידות במערכות הגנה ומיגון ולבניית מערכים הגנתיים; והשני הוא הפנייה של אותם אויבים לפתרונות התקפיים יצירתיים, הן בתחום אמצעי הלחימה והן בתחום תפיסות הלחימה, כדי להתמודד עם העליונות האווירית של ישראל.

מבט רטרופספקטיבי על חיל האוויר חושף גם את מגבלותיו של השימוש בכוח אווירי, את רגישותו לצורות הפעלה שגויות, את תלותו העצומה במודיעין ואת פערי הציפיות החוזרים ונשנים בנוגע ליכולותיו. לחיל האוויר היו גם כישלונות גדולים, והוא נקלע לאורך השנים לקשיים ולמשברים קשים: הפגיעה בעליונות האווירית עקב הופעתן של סוללות טק"א (טילי קרקע-אוויר); תאונות קשות באימונים ובמבצעים; פרשיית שחיתות גדולה; התרחקות האיומים למעגלים רחוקים, על גבול הטווח היעיל של כלי הטיס; ובעשורים האחרונים – שינויים במאפייני העימותים, העברתם למרחב אורבני צפוף וכניסתם לזירה בהיקף נרחב מאוד של טילי קרקע-קרקע (טק"ק) ושל רקטות שערערו את היכולת להגן על העורף הישראלי. חיל האוויר הצליח בדרך כלל להתאושש מן הכישלונות ומן המשברים ולהפגין יכולות למידה, הסתגלות והשתנות שאפשרו לו לפתור בעיות מבצעיות, להתאים עצמו לזירות פעולה חדשות ולפתח יכולות ותפיסות ייחודיות. עם זאת, בחלק מן המקרים הפתרונות היו טקטיים והתקשו להתמודד עם שינויים מערכתיים ואסטרטגיים שיזמו אויביה של ישראל.

ואכן, יכולתם של האויבים למצוא פתרונות יצירתיים ומגוונים לשימוש בכוח האווירי היא מאפיין מובהק גם של המקרה הישראלי. מסיבה זו, וכפי שעולה מניתוח שבעת העשורים, המושג 'עליונות' הוא מושג יחסי וזמני המחייב מחשבה עמוקה בנוגע לעתיד. בעשורים האחרונים התפתח 'דור אויבים חדש' שתפיסת ההפעלה שלו מאתגרת מאוד את יכולותיו של הכוח האווירי ואת תפיסת המלחמה הכוללת של ישראל. להתפתחות זו יש גם השלכות על העליונות האווירית. בפברואר 2018, לראשונה זה עשרות שנים, הופל מטוס קרב ישראלי ('סופה', F-16I) באמצעות טיל קרקע-אוויר סורי במהלך תקיפה של מטרות איראניות בסוריה במסגרת המערכה שבין המלחמות. זה היה אירוע בודד, והמטוס הופל באמצעות מערכת נשק מיושנת בשטח ישראל. עם זאת, הוא המחיש שבשנים האחרונות גוברים האיומים על העליונות האווירית ארוכת השנים של חיל האוויר בזירה הצפונית, עקב השילוב בין הנוכחות הרוסית בזירה לתפוצתן של מערכות הגנה אווירית מתקדמות ולשינויים במאפייני הפעולה של האויב (עין דר, 2020). מספרן הקטן של מערכות הנשק העיקריות, מחירן הגבוה ופגיעותן הרבה יחייבו את הכוח האווירי להשקיע מאמץ הולך וגובר כדי לשמור על שרידות מרכיביו באוויר, על הקרקע ובתווך האלקטרומגנטי.

על חיל האוויר נכתבו לאורך השנים לא מעט ספרים. טייסים כמו יפתח ספקטור (1991), רן רונן (פקר) (2002, 2013), דני שפירא (1994), יואש צידון-צ'אטו (1995), עמוס עמיר (2000), גיורא פורמן (2004), גיורא רום (2008), יובל אפרת (2016), גיורא אבן-אפשטיין (2017) כתבו בהרחבה על חוויות הטיסה הקרבית שלהם במבצעים ובמלחמות, ושני ספרים נוספים הם אוספים של חוויות טיסה כאלו (כהן ולביא, 1990; הלפרין ולפידות, 1987). ארבעה ממפקדי חיל האוויר לשעבר – עזר ויצמן, בני פלד, דני חלוץ ואליעזר שקדי – כתבו בעצמם ספרים (ויצמן וגולדשטיין, 1975; פלד, 2004; חלוץ, 2010; שקדי, 2021), וספר נוסף נכתב על מוטי הוד (כפיר ודור, 2019). זאב שיף כתב ספר על חיל האוויר בסדרה 'צה"ל בחילו' (1981), וגם אהוד יונאי

(1993) כתב ספר על ההיסטוריה של חיל האוויר עד תחילת שנות ה־80. אורי בריינסקי פרסם לאחרונה ספר מקיף על חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים (2021), ואבירם ברקאי (2013) כתב על טייסת 201 במלחמה זו. הענף לתולדות חיל האוויר הפיץ לציבור שורה של מחקרים על חיל האוויר, מהתפתחות התעופה הביטחונית בארץ ישראל לפני הקמת המדינה, דרך עלילותיו של חיל האוויר במלחמת העצמאות ובמלחמת סיני ועד ערב מלחמת ששת הימים (אמבר ואחרים, 1988; כהן, 1997, 2004א; לכיש ואמיתי, 1995). חיל האוויר היה גם שותף מרכזי בסדרת הרצאות שהפכה לספר בהוצאת האוניברסיטה המשודרת (אמיר, 2011).

רוב הכתיבה הזאת עוסקת בשלושת העשורים הראשונים להיווסדו של חיל האוויר ומספרת סיפור אחיד ומוכר יחסית: חיל האוויר הוקם במלחמת העצמאות והתקשה לבוא בה לידי ביטוי; הוא התארגן, נבנה ונאבק על עצמאותו בשנות ה־50; השמיד את חילות האוויר של מדינות ערב במבצע מזהיר בימה הראשון של מלחמת ששת הימים; נתקל ב'בעיית הטיילים' במלחמת ההתשה ולא מצא לה פתרון; כשל במלחמת יום הכיפורים, ספג במהלכה אבדות כבדות ולא הצליח לסייע לכוחות היבשה במשימותיהם; ואת הלקחים שהפיק מכישלון זה מימש במבצע המוצלח לתקיפת הטק"א במלחמת לבנון הראשונה. על התקופה המאוחרת יותר, משנות ה־80 ואילך, נכתב פחות, והסיפור של חיל האוויר בארבעת העשורים האחרונים מורכב יותר וברור פחות. הוא קשור כבר לשינויים במאפייני הלחימה, לצמיחתו של דור האויבים החדש ולשינויים עמוקים שחלו בחשיבה הישראלית על ענייני צבא וביטחון (לרבות יחסה של החברה בישראל למלחמה ולמחירה).

בעשורים האחרונים חלו גם שני שינויים גדולים במבנה הכוח האווירי — כניסתם לשירות בהיקף הולך וגובר של כלי טיס בלתי מאוישים או מאוישים מרחוק (כטב"מים או כטמ"מים) למגוון משימות, והצטיידות במערכות הגנה אווירית, בעיקר נגד איום הטיילים והרקטות שנהיה מרכזי. שני התחומים מתבססים בעיקר על טכנולוגיות ישראליות ייחודיות והפכו להיות מרכיב מרכזי ביכולת הכוללת של הכוח האווירי להתמודד עם אתגרי התקופה. שינויים אלו מעוררים שאלות כבדות משקל על דמותו העתידית של הכוח האווירי, הן בקשר לכמות הפלטפורמות המאוישות ולמידת השימוש בהן (לעומת כטב"מים וטק"ק מדויקים) והן בקשר ליחס בין אמצעים הגנתיים לאמצעים התקפיים מבחינת כמותם ומידת השימוש בהם. דילמה נוספת קשורה להיקף ההצטיידות בפלטפורמות המתאפיינות בסיכויי גילוי נמוכים ('חמקנות'), תכונה הנהפכת לכרטיס הכניסה לסביבה רוויית איומים.

ספר זה עוסק פחות בחיל האוויר עצמו ויותר בשימוש שנעשה בו, בחשיבה על הפעלתו ובמקומו בתפיסת המלחמה הכוללת. הספר כולל תשעה פרקים. בפרק הראשון מונחת תשתית עיונית כללית לדיון בשימוש בכוח האווירי ובמקומו בתפיסת המלחמה הכוללת. נידון בו המושג 'כוח אווירי', משמעותו והרעיונות השונים על צורת הפעלתו. התבוננות ארוכת שנים בהתפתחות החשיבה הישראלית על מקומו של הכוח האווירי ועל תפיסת ההפעלה שלו מלמדת שהם במידה רבה יצירה ישראלית עצמאית. עם זאת, החשיבה הישראלית מושפעת הן מן החשיבה ומן התפיסות של צבאות זרים והן מן הדיון התאורטי על השימוש בכוח האווירי שמתנהל מאז היווצרו בראשית המאה ה־20. בפרק נסקר הדיון על השימוש בכוח האווירי מימי ההוגים הראשונים ומרעיון 'התקיפה האסטרטגית' שהם פיתחו ועד לרעיונות מתקדמים יותר, דוגמת 'מערכה אווירית' ו'מבצעים מבוססי אפקטים'. בפרק מתואר גם הדיון התאורטי על יכולותיו של הכוח האווירי ועל מגבלותיו, לרבות העיסוק בשאלה הוותיקה — האם כוח אווירי לבדו יכול להביא להכרעה צבאית ולניצחון במלחמה?

מוצגת בפרק גם הכתיבה משני צידיו של הוויכוח האקדמי, בין הטוענים כי הסיפור של הכוח האווירי הוא סיפור עקבי של הצלחה והוא יימשך גם בעתיד, ובין המתארים את דעיכתו.

בפרק השני נידונות השנים 1948–1968, מהקמת חיל האוויר במלחמת העצמאות ועד לתפקיד החשוב שמילא במלחמת ששת הימים. בשנים אלו התגבשה תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל שראתה במהלך המתמרון של כוחות היבשה את המרכיב המרכזי במאמץ להשגת הכרעה צבאית ברורה וחד-משמעית וניצחון במלחמה. בהתאם לתפיסה זו נקבע תפקידו האופרטיבי של חיל האוויר – להגן על שמי המדינה, לאפשר את מימוש של המהלך המתמרון ולסייע לו. המודעות לכך שלחיל האוויר יש תפקיד גם ברמה האסטרטגית הייתה קיימת כמובן, אך תפקיד זה זוהה בעיקר עם היכולת לתקוף את התשתית הלאומית (הצבאית והאזרחית) בעומק שטחו של היריב ועם המשמעות ההרתעתית של יכולת זו, על היבטיה הרחבים יותר. מתחילת שנות ה-60 נעשה גם המטה הכללי (המטכ"ל) של צה"ל שותף לתפיסה שלפיה כל מהלך צבאי צריך להיפתח במכת פתע אווירית מקדימה, ותקיפת שדות תעופה נהייתה למשימתו העליונה של החיל. מבצע 'מוקד' במלחמת ששת הימים מימש את תפיסת ההפעלה המקורית, והצלחתו סימנה במידה רבה את סיומו המוצלח של תהליך העיצוב של חיל האוויר.

בפרק השלישי נידונות השנים 1969–1982, ממלחמת ההתשה ועד לאחר מלחמת לבנון הראשונה. שנים אלו עיצבו במידה רבה את דמותו של חיל האוויר לעשורים הבאים – גבר בהן השימוש בכוח האווירי אבל החלו להתברר גם האתגרים החדשים שלפניו. האתגר המרכזי שחיל האוויר עסק בו בשנים אלו היה השגת עליונות אווירית לנוכח מערכות ההגנה האווירית החדשות שנכנסו לזירה, ובעיקר סוללות הטק"א. התמודדות מתסכלת ראשונה עם 'בעיית הטיילים' הייתה במלחמת ההתשה, והכישלון המהדהד של מבצע 'דוגמן 5' במלחמת יום הכיפורים הוביל לאובדן האמון ביכולתו של חיל האוויר לסייע במאמץ ההכרעה הצבאית ולגייש שלפיה 'הטייל כופף את כנף המטוס'. כישלון זה גם חשף באופן ברור ביותר את התלות העמוקה של הכוח האווירי במודיעין מדויק ועדכני מן הסוג שלא היה בנמצא לפני מלחמת יום הכיפורים, ואת הצורך בשינוי תפיסתי עמוק בנוגע לקשר שבין המודיעין ובין המבצעים. תהליך הפקת לקחים מרשים של חיל האוויר, בתמיכת המטכ"ל, הגיע לשיאו במבצע המוצלח של תקיפת סוללות הטק"א הסוריות במלחמת לבנון הראשונה ('ערצב 19'). מבצע זה עיצב למשך שנים רבות את העליונות האווירית הישראלית, אך היה גם אחד מן הגורמים שהובילו את אויביה של ישראל להעניק עדיפות לבניין מערכים גדולים של טק"ק (ובהמשך גם רקטות) כדי להתמודד עם עליונות זאת.

בפרק הרביעי נידונות השנים 1983–2000. בשנים אלו חל למעשה שינוי ביחס המסורתי שביטאה תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל בין המהלך המתמרון של כוחות היבשה ובין כוח האש האווירי. את סימניה המעשיים של התערערות היחס הזה אפשר היה לזהות כבר במבצעי האש בלבנון בשנות ה-90 ('דין וחשבון' ו'ענבי זעם'), והיא שיקפה כמה התפתחויות חשובות הקשורות זו בזו: האחת היא התגברות האימונים על המהלך המתמרון שהומחשו במלחמת יום הכיפורים ובמלחמת לבנון הראשונה; השנייה היא השינוי היסודי במתאר האימונים שעיינום התמודדה ישראל, הירידה באיום מצד המדינות שעיינו יש לה גבול משותף והתפתחותם של ארגוני טרור וגרילה – חזבאללה בלבנון וחמאס ברצועת עזה – שאימצו תפיסת לחימה חדשה ונהיו לגורמים העיקריים שאתגרו את ישראל; השלישית היא הבשלתן של התפתחויות טכנולוגיות ששינו מן היסוד

את יכולת הפעולה מן האוויר; והרביעית היא שינוי במאפייני העימותים הצבאיים ובעצימותם. כל אלו חברו לשורה של שינויים חברתיים ופוליטיים שאפיינו את החברה הישראלית ואת החברות בדמוקרטיות מערביות ליברליות אחרות. שינויים אלו החריפו מאוד את האילוצים על הפעלת כוחות היבשה והבליטו את חשיבותו ואת יכולותיו הייחודיות של הכוח האווירי.

ההחלטות המעשיות על אופן הפעלת הכוח הצבאי הישראלי בשנות ה־90 של המאה הקודמת הקדימו את ההתפתחות התפיסתית בעניין מקומו של הכוח האווירי בתפיסת המלחמה הישראלית. בפרק החמישי נידונות השנים 1999–2006. בשנים אלו החל חיל האוויר עצמו לאמץ גישה שלפיה הוא אינו יכול עוד להיות רק 'קבלן' פיצוצים, למשימות שמטילים עליו גופים אחרים, ועליו לפתח גם יכולות של 'אדריכל' המשתתף בעיצוב תפיסת הלחימה הכוללת ולא רק מנהל מבצעים ומבצע משימות. גישה זו נבעה מהבנת השינויים העמוקים והאילוצים שתוארו בפרק הרביעי ומהפנמתם. בשנים אלו נכתבה לראשונה 'תפיסת ההפעלה של חיל האוויר', והתפתח מושג 'המהלומה' שביטא את מקומו העדכני של הכוח האווירי בתפיסת ההפעלה הכוללת של הצבא. במרכזו של פרק זה עומדים טקסטים שנכתבו בעקבות הדיון הסוער שהתנהל בעניין זה ושעורר גם ויכוח מחודש בשאלת תרומתו של הכוח האווירי להכרעה הצבאית ולניצחון במלחמה.

בשני הפרקים הבאים מתוארים אופן הפעלת חיל האוויר בעימותים שהתרחשו בעשור הראשון של המאה הנוכחית, וכן מתואר המפגש של הדיון התאורטי על יכולותיו החדשות של הכוח האווירי עם המציאות המזרח־תיכונית. בפרק השישי נידונה תקופת האינתיפאדה השנייה (2000–2005), ומתוארים בו האופן שבו הופעל חיל האוויר במהלך העימות, פערי הציפיות בנוגע להשפעה של הפעלתו ותהליך ההתאמה שלו למשימות רלוונטיות בסביבה שונה לחלוטין מזו שאליה התכונן. בתנאים הייחודיים של העימות, שבישראל ראו בו 'עימות מוגבל', סיפק הכוח האווירי למקבלי ההחלטות מכשיר רלוונטי למימוש מדיניותם. התקיפות על מטרות התשתית של הרשות הפלסטינית לא הובילו להפסקת הפיגועים, וגל הטרור הוכרע בסופו של דבר על הקרקע. אבל הן אפשרו לישראל להגיב על פעולות טרור שנעשו נגדה ולצבור את הלגיטימציה הפנימית והבינלאומית שהייתה על פי תפיסת ההנהגה המדינית תנאי למימוש של המהלך הקרקעי ('חומת מגן'). המהלך הקרקעי הוביל בסופו של דבר (עם גדר ההפרדה) למיתון גל הטרור ובהמשך להפסקתו. מבצעי הסיכול הממוקד תרמו ללחץ שהיה חיוני כדי לרסן את חמאס, אך המחישו גם דילמות מוסריות.

בפרק השביעי נידונה מלחמת לבנון השנייה שהתרחשה בקיץ 2006. במלחמה זו נחשף גודל הסטייה מתפיסת ההפעלה המקורית, ובלט בה באופן הברור ביותר השינוי במאזן היחסים בתפיסת הלחימה הכוללת בין הכוח האווירי לכוחות היבשה (נוסף על מקומם הבולט של הרקטות והטילים בעימותים בעידן הנוכחי). בתחילת העימות בחרו מקבלי ההחלטות הישראליים לצאת למבצע 'הרתעה'; הוא היה שונה בעיניהם באופן מובהק ממבצע 'הכרעה', ולפיכך היה היגיון להפעיל במסגרתו בעיקר את הכוח האווירי. אבל התשתית התפיסתית לניהולו של מבצע מסוג זה לא הייתה מגובשת דיה, וההתנהלות של כל הדרגים בעת מימושו חשפה פערי תפיסה רבים; אלה באו לידי ביטוי ברטוריקה בעייתית והובילו לכמה החלטות שגויות. דרך הפעולה הצבאית של ישראל זכתה לביקורת רבה: היא העדיפה להפעיל כמעט רק את כוח האש שלה באמצעות חיל האוויר והארטילריה, והייתה הססנית מאוד בהפעלת כוחות היבשה המתמרנים; למעט מבצעי פשיטה מוגבלים, לא בוצע תמרון נרחב של כוחות היבשה עד לשלבים מאוחרים יחסית של המלחמה; וכשהוחלט לבסוף על מהלך

כזה – הוא בוצע באופן חלקי ביותר והופסק לאחר זמן קצר. עם זאת, בחינה רטרוספקטיבית של מלחמת לבנון השנייה מצביעה גם על הישגיה הקשורים לאופן הפעלת הכוח הצבאי ולעדיפות שניתנה לכוח האווירי. בפרק השמיני נידונות השנים שאחרי מלחמת לבנון השנייה, התקופה שראשיתה בתקיפת הכור הגרעיני בסוריה בשנת 2007 וסיומה בחודשים האחרונים של שנת 2021. לצד העיסוק בבניין הכוח נגד איראן, נהפך חיל האוויר בשנים אלו לגורם המרכזי בשני דפוסי פעולה עיקריים שאימצה ישראל בהפעלת הכוח: האחד הוא מבצעי 'הרתעה' נגד תנועת חמאס ברצועת עזה, שנועדו להשיג תקופות ארוכות של שקט בגזרה והופעל בהם בעיקר חיל האוויר ('עופרת יצוקה' – 2008, 'עמוד ענן' – 2012, 'צוק איתן' – 2014, ו'שומר החומות' – 2021); והשני הוא מערכה אינטנסיבית שבמסגרתה התנהלה מאז שנת 2013 פעילות מבצעית מתמשכת שכללה מאות רבות של תקיפות אוויריות נגד שורה של מטרות בשטח סוריה ובזירות נוספות (המערכה שבין המלחמות – המב"ם). פעילות זו מכוונת בעיקר נגד העברה של אמצעי לחימה מתקדמים לחזבאללה, ומאז שנת 2018 גם נגד מאמצי ההתבססות האיראניים בסוריה. בשנים אלו גם ניתן ביטוי למקומו המיוחד של הכוח האווירי במסמכים רשמיים – אסטרטגיית צה"ל שפרסם הרמטכ"ל גדי איזנקוט (2015, 2018) ו'תפיסת ההפעלה לניצחון' שמוביל הרמטכ"ל אביב כוכבי (2020).

בפרק התשיעי מסוכמים הלקחים משבעה עשורים של הפעלה אינטנסיבית של הכוח האווירי, ובמבט אל העתיד נשאלת השאלה אם יוכל הכוח האווירי של ישראל להתמודד עם האתגרים הצפויים לו בשנים הבאות. שורה של התפתחויות מובילה לכך שבשנים הקרובות הכוח האווירי של ישראל עלול להתמודד עם שני אתגרים חשובים, מן הגדולים שהתמודד עימם עד כה: האחד הוא עימות אפשרי עם איראן בהקשר מאמציה בתחום הגרעין ופעילותה האזורית, שיאתגר את יכולת הפעולה של מערך מטוסי הקרב בשל המרחק בין ישראל לאיראן; והשני הוא עימות רחב היקף בזירה הצפונית במתכונת של 'מלחמת לבנון השלישית' או 'מלחמת הצפון הראשונה', ובו יתקפו את ישראל מספר רב של טילים, של רקטות ושל כטב"מים (חלקם בעלי יכולת פגיעה מדויקת). הציבור הישראלי מבין כי במלחמה יהיו נפגעים בקרב החיילים ובעורף האזרחי. בעשורים האחרונים הוא גם חווה תקיפות של טילים ורקטות על העורף, אבל ספק אם הוא ערוך מבחינה תודעתית למציאות של הרס מתמשך בערים הראשיות, דוגמת זה הצפוי במלחמה כזאת. הרס כזה יכול להתממש גם אם חיל האוויר יצטיין בכל משימותיו, ההגנתיות וההתקפיות, והוא עלול להשפיע על הדימוי של תוצאות המלחמה, גם אם סביר שלאובייג ייגרם נזק חמור מאוד, גדול הרבה יותר מזה שייגרם לישראל. מבצע 'שומר החומות' במאי 2021 סיפק בעניין זה תמרוז אזהרה חשוב המחייב מחשבה עמוקה על דמותה של המלחמה הבאה, על תפיסת המלחמה של ישראל ועל ציפיות הציבור.

בנספח לספר מתואר בהקשר זה ויכוח על יכולותיו של חיל האוויר ועל מגבלותיו שהתנהל במחצית שנת 2020 בין שלושה אלופים במילואים: יצחק בריק, אחד ממבקריה הגדולים ביותר של העדיפות שנותנת הצמרת המדינית והצבאית של ישראל לחיל האוויר, ועמוס ידלין ורן גורן, לשעבר אנשי חיל האוויר, שיצאו להגנתה של העדיפות הזאת.

המושגים 'הכרעה' ו'ניצחון' מופיעים לאורכו של הספר, ופרשנותם מחייבת הבהרה. הבעיה בהגדרת המושגים הללו מוכרת, כפי שתיארה לאחרונה נכון אור בריק (2021). בריק קוראת לזנוח את המושג 'הכרעה' ולאפשר למושג 'ניצחון' לבטא גם את התוצאה הצבאית של העימות, כמו בתפיסתו של קלאוזביץ. עם זאת,

המושג 'הכרעה' שגור כל כך בשפה הצבאית הישראלית בעשרות השנים האחרונות, עד שלא ניתן בראיית להתנתק ממנו לגמרי, בוודאי בספר שעניינו תיאור החשיבה הישראלית על תפיסת המלחמה. לפיכך, כאשר ההבחנה בין המושגים אינה חיונית אני כורך אותם יחד ומשתמש במושג 'הכרעה צבאית וניצחון במלחמה', וכאשר יש חשיבות להבחנה אני משתמש במושגים הנפרדים לפי הגדרתם במילון זה"ל משנת 1998. בנוגע למושג 'הכרעה' אני מצוין בדרך כלל כי מדובר ב'הכרעה צבאית'. משמעותה של ההכרעה במובן זה היא הכנעת האויב ברמה האופרטיבית, והביטוי המובהק שלה הוא אויב שיכולותיו הצבאיות נשללו או נפגעו במידה שפוגעת ביכולתו ובעיקר ברצונו להמשיך להילחם. זוהי בראיית התוצאה הצבאית שאליה התכוונו האבות המייסדים של תפיסת הביטחון הישראלית כאשר דיברו על 'שבירת' האויב. את המושג הזה הם קשרו לסיום מהיר של הלחימה בשל הנסיבות הישראליות המיוחדות המדגישות את נחיצותו של הסיום המהיר. משמעות זו עודנה תקפה, והיא רלוונטית בעיניי גם להתמודדות הנוכחית עם ארגונים כמו חזבאללה וחמאס. לעומת זאת, ה'ניצחון במלחמה' הוא מושג רחב יותר הקשור במטרות המלחמה וביכולת לתרגם את התוצאה הצבאית להישג מדיני שיכפה על האויב את דרישותינו. יתרה מזאת, כפי שתיאר קובר (2001), על המושגים 'הכרעה' ו'ניצחון' נוסף המבחן ההיסטורי המחייב להתבונן בתוצאותיו של העימות ממרחק הזמן.

מה מלמד אפוא המקרה הישראלי על תרומתו של הכוח האווירי להכרעה הצבאית ולניצחון במלחמה? בהיעדר יכולת לתפוס שטח, גרימת נזק לאויב (במונחים של הרג והרס) היא התפוקה העיקרית שמציע הכוח האווירי למקבלי ההחלטות בדרג הצבאי הבכיר ובדרג המדיני. המסקנה הנגזרת מניתוח יחסי הכוחות הנוכחיים היא כי הכוח האווירי של ישראל יכול לגרום נזק עצום, הן לכוחו הצבאי של האויב והן לתשתית הלאומית האזרחית שלו. אבל התשובה לשאלה אם הכוח האווירי יכול להכריע מלחמות לבדו אינה יכולה להיות כללית כי היא תלויה בראש ובראשונה בהקשר שבו יתרחש העימות – במטרות הצדדים, באינטרסים שלהם ובצירוף של גורמים נוספים ושל נסיבות קונקרטיות. אחרי הצלחת הכוח האווירי במבצע של נאט"ו בקוסובו בשנת 1999 לא היה אפשר עוד להגיד שתוצאה כזאת אינה אפשרית כלל. עם זאת, הלקח האמיתי מקוסובו הוא חשיבות ההקשר הכולל של העימות ונסיבותיו הספציפיות לעניין זה, ובדיעבד ההקשר של העימות, נסיבותיו ותוצאותיו נראים ייחודיים מאוד. יכולתה של 'המהלומה הרב־ממדית' להשיג הכרעה צבאית (להבדיל מלגרום נזק עצום לאויב) ולתרום לניצחון במלחמה תלויה אפוא אף היא בהקשר הנסיבות של העימות העתידי. המסקנה המעשית הברורה היא שהנהגה מדינית וצבאית אחראית אינה יכולה לוותר על קיומם של כוחות יבשה מצוידים, מאורגנים ובעלי תפיסת תמרון מתאימה לאתגרי ההווה.

בשנת 1948 כתב וינסטון צ'רצ'יל כי "כוח אווירי הוא צורת העוצמה הצבאית שהכי קשה למדוד אותה או אפילו לבטא במושגים מדויקים" (Churchill, 1948, p. 100). תיאור זה של צ'רצ'יל שיקף בעיקר את ניסיונו במלחמת העולם השנייה, אך הוא נכון גם היום. לכוח האווירי יש מאפיינים ייחודיים, והידע על אודותיו מתפתח בעיקר בחיל האוויר ומרוכז בו. זהו מצב טבעי ונכון. עם זאת, ההיבט האסטרטגי בהפעלת הכוח האווירי מחייב את המטכ"ל ואת הדרג המדיני להיכרות עמוקה עם מאפייניו, ונדרשת הבנה עמוקה של היבט זה גם בקרב מפעילי הכוח בחיל האוויר. העדיפות להפעלת הכוח האווירי מובילה אפוא גם לאחריות הקשורה בפיתוח הידע על המשמעויות האסטרטגיות של השימוש בו. בספר זה אני מבקש אפוא לתרום לפיתוח הידע הזה

ולהנחלתו לגורמים העוסקים בעיצוב המדיניות, בתכנון המבצעים ובבניין הכוח (לדיון בהשלכות של פערי ידע מסוג זה בהקשר של מלחמת לבנון השנייה, ראו ועדת וינוגרד, 2007, עמ' 326–330).

בספר זה אני מסכם את עיסוקי רב השנים בשימוש בכוח אווירי ובתפיסת ההפעלה שלו. שירתי בלהק מודיעין של חיל האוויר יותר משני עשורים. ב־9 ביוני 1982, סמוך לתחילת שירותי הצבאי ובהיותי חייל צעיר, הייתה לי הזכות הגדולה להיות בצוות המצומצם שהוביל את המאמץ המודיעיני במבצע לתקיפת סוללות הטק"א הסוריות בבקעת הלבנון ('ערצב 19'). לא צריך היה חוש היסטורי מפותח במיוחד כדי להבין את חשיבותו העצומה של המבצע הזה, ואין לי ספק שהוא השפיע עמוקות על המסלול שבחרתי. המודיעין של חיל האוויר נמצא במרכז החשיבה המבצעית, והלחימה האווירית כולה מבוססת על מודיעין ותלויה בו. בשנים שאחר כך ובשורה של תפקידים התמודדתי עם צמיחתו של דור האויבים החדש ועם צורת הלחימה שלו שכוונה בעיקר נגד הכוח האווירי ויכולותיו. בשנותי האחרונות בחיל האוויר הייתי שותף לשינוי התפיסתי העמוק שעבר החיל מ'קבלן פיצוצים' ל'אדריכל', וכתבתי חלק מן הטקסטים ששימשו בסיס לתהליך מרתק זה (פינקל, 2020א, עמ' 287–315).

בשני העשורים האחרונים התבוננתי בחיל האוויר ממגוון נקודות המבט שיצרו התפקידים שמילאתי: מפקד מרכז דדו לחשיבה צבאית בין־תחומית; ראש חטיבת המחקר באגף המודיעין (אמ"ן), שותפה מרכזית לחיל האוויר במערכה שבין המלחמות; וסגן ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). במשך השנים כתבתי מאמרים על הכוח האווירי, על מקומו ועל אופן התמודדותו עם השינוי במאפייני הלחימה ובאויבים (ברון, 2000, 2003, 2008, 2016, 2019; ברון וולנסקי, 2010; Brun, 2010, 2011). בשנת 2020 התבקשתי ללמד בתוכנית ללימודי ביטחון באוניברסיטת תל אביב קורס שזכה לכותרת 'כוח אווירי – מבצעים, מלחמות ורעיונות'. במהלך הכנתו בלט בחסרונו חיבור מקיף על השימוש בכוח האווירי ועל מקומו בתפיסת המלחמה הכוללת. ספר זה הוא אפוא סיכום הן של התובנות שעלו מן העיסוק המעשי והעיוני שלי בהפעלת הכוח האווירי והן של התובנות שעלו בדיונים המעניינים עם משתתפי הקורס.

ד"ר יעל ברהמס ערכה את הספר בכישרון רב. הערות חשובות לטיוטות מוקדמות של הספר נתנו אלוף (מיל') עמוס ידלין, תא"ל (מיל') ד"ר מאיר פינקל וגל פרל פינקל. טיוטות מתקדמות יותר זכו לבחינה מפורטת ומועילה מאוד של: אלוף (מיל') פרופ' איציק בן־ישראל, תא"ל (מיל') שלמה ברום וד"ר ענת קורץ. סא"ל (מיל') רוני אמיר, אוצר בלום של ידע וחומרים על הכוח האווירי, העיר אף הוא הערות מהותיות וסיפק תיעוד רב ערך שהיה חסר לי. פרופ' עזר גת האיר את עיניי בסוגיה מקצועית ספציפית ופרופ' דימה אדמסקי סייע לי בסוגיה נוספת. המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) שימש לי בית מקצועי בשלוש השנים האחרונות, ואני מבקש להודות לראשי המכון, אלוף (מיל') עמוס ידלין ופרופ' מנואל טרכטנברג, ולמנהל המכון, תא"ל (מיל') אודי דקל, על הסיוע בכתובת הספר. האחריות לתוצר הסופי היא כמובן שלי. אני מבקש להודות לאנשי הצנזורה הצבאית ולוועדת השרים למתן היתרים לפרסום על הטיפול היעיל באישור הספר לפרסום.